Culture, Personality and Education
Мәдәният, шәхес һәм мәгариф
Культура, личность и образование

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-96-109

RECEPTION OF A. ENIKI'S PROSE IN TATAR CINEMA (BASED ON THE TV MOVIE "FULL OF DANGER AND MEMORY")

Svetlana Fagimovna Mukhammadieva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
gsf16@mail.ru.

Gulfiya Rasilevna Gainullina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
gulfiarasilevna@mail.ru.

The article examines the features characterizing the screen versions of the works by Amirkhan Eniki (1909–2000), the national writer of Tatarstan and winner of the G. Tukay State Prize. The writer's prose has been presented twice to film connoisseurs. The director Akhtyam Zaripov was the first person who turned to the prose of A. Eniki. In the period of 2000–2001, "Ilhamiyat" Film Studio produced the television film "Full of Danger and Memory" ("Khətər həm khəter"), directed and staged by A. Zaripov who translated the writer's short stories "Only for One Hour" ("Ber genə səgat'kə") (1944), "The Hospitable Enemy" ("Kunakchyl doshman") (1945), "Looking into the Mountains" ("Taularga karap") (1948) into the language of cinema. In 2014, based on the A. Eniki's stories "Beauty" ("Maturlyk"), "Only for One Hour" ("Ber gene segat'ke"), and "Who sang?" ("Kem dzhyrlady?"), the movie "The 823rd Kilometre" was shot (written by Valeria Baykeeva, directed by Irek Khafizov and Amir Galiaskarov).

In this scientific article, the object of evaluation is Akhtyam Zaripov's television film "Full of Danger and Memory", based on the stories "Beauty", "Only for One Hour", "The Hospitable Enemy", "Looking at the Mountains" and the screenplay by A. Eniki "Only for One Hour". The subject of our research is the ideological and aesthetic qualities of the texts by the writer and the director, the features of this production, the ways used to convey to the viewer deep philosophical and moral ideas found in the works.

Key words: Tatar literature, culture, Amirkhan Eniki, Akhtyam Zaripov, story, TV film

For citation: Mukhammadieva, S., Gainullina, G. Reception of A. Eniki's prose in Tatar cinema (based on the TV movie "Full of Danger and Memory") // Tatarica. 2025. № 2 (25), pp. 96–109. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-96-109

Introduction

The work of the classic of Tatar literature Amirkhan Eniki invariably attracts the attention of literary and artistic figures. Many of the writer's works are performed in theatres and shown at cinemas today. Literary critics have conducted in-depth evaluation of translations of the writer's work into the language of theatrical art, carried out, in particular, over the past four decades at the G. Kamal Tatar State Academic Theatre, the K. Tinchurin Tatar State Theatre of Drama and Comedy, the Almetyevsk Tatar State Drama Theatre, and the student theatre "Mizgel" at Kazan Federal University [1]. The writer's works were also staged at the G. Kariev Kazan Tatar State Theatre for Young Audiences. The play "Beauty" (directed by Egor Chernyshev, staged by Bulat Minkin), based on the writer's short story "The Untold Will", was staged in 2014. In November 2025, the play "Memoirs of Gulendam Tutash" (directed by Victoria Pechernikova, staged by Aidar Akhmadiev), based on the writer's same-named story, will be put on the stage of the same theatre.

The possibilities of promoting creativity through the art of cinema and television related to theatre are quite wide. The literary critic, Doctor of Philology, Prof. F. Galimullin expresses the opinion that "each of Amirkhan Eniki's works is a feature film" [2]. At the beginning of the 21st century, A. Eniki's prose penetrated into cinema art. In 2000–2001, "Ilhamiyat" Film Studio produced a television feature film, created by the director and stage designer Akhtyam Zaripov. It is based on A. Eniki's stories "Only for One Hour", "The Hospitable Enemy", and "Looking at the Mountains". This film contains motifs taken from A. Eniki's short story "Mother and Daughter" and his autobiographical novel "We Were Soldiers Too".

It is noteworthy that the writer's works are quite difficult to stage and to film. Today, of special importance are the features of A. Eniki's prose devoted to the Great Patriotic War (1941–1945), the role of the Honoured Artist of Tatarstan Akhtyam Zaripov (1935–2024) in the development of Tatar cinema, new views, and the works of the literary critic Milyausha Khabutdinova [3, 4]. The scholars emphasize that "psychology is very strong in A. Eniki's works, therefore, a lot of efforts by the director and screenwriter is required to adapt them for performance" [2]. In 2014, the movie "The 823rd kilometre" (written by Valeria Baykeeva, directed by Irek Khafizov and Amir Galiaskarov) was shot based on the works of A. Eniki "Beauty", "Only for One Our", and "Who sang?". However, the film was heavily criticized by literary critics, in their opinion the style inherent in the works of A. Eniki was lost in their screen version [2].

Research materials and methods

Our research is based on A. Eniki's short stories "Only for One Hour" (1944), "The Hospitable Enemy" (1945), "Looking at the Mountains" (1948), the television feature film "Full of Danger and Memory" (written and directed by Akhtyam Zaripov), and A. Eniki's screenplay of "Only for One Hour" [5].

The research methods and principles are chosen in accordance with the purpose of the scientific research and the object of our study. We also use the cultural-historical and the comparative-historical methods of commenting, as well as the analysis of literary works.

Discussion

The works of A. Eniki, mainly those related to the theme of war, were written during the Great Patriotic War and after it, and were translated into the language of cinematography. We should mention that this type of art was close to A. Eniki, as in the 1920s and 1930s, Tatar writers collaborated with the Moscow Film Studio [7]. In 1931–1937, he received a degree in psychotechnics at the Institute of Scientific Labour Organization in Kazan; in 1935–1936, he worked as an instructor at the film fixation trust. In 1936–1937, A. Eniki was a special representative at "Azerkino" Film Studio in Baku. It was at that time that the writer wrote the screenplay [5] based on the story "Only for One Hour" (1944), which was published in 1970 [7, pp. 12–14].

M. Khabutdinova highlights the theme of the Great Patriotic War in the works of A. Eniki: "In 1972, A. Eniki's autobiographical novel "We Were Soldiers Too", titled "Front-line Diaries", was published [3, p. 207]. The scholar emphasizes that the writer's work "Front-line Diaries", written during the war, was submitted to "Kazan Utlary" ("Lights of Kazan") journal in an amended version in 1994, she compares the manuscript against the

journal version and gives a detailed assessment of the content [3, pp. 204–211].

Three short stories by the writer, written in 1944–1948 (“Only for One Hour”, “The Hospitable Enemy”, “Looking at the Mountains”), formed the basis for the 2000–2001 television film “Full of Danger and Memory”, while the stories written in the period of 1944–1964 (“Only for One Hour”, “Who Sang?”, “Beauty”) made up the main content of the movie “The 823rd Kilometre”, released in 2024.

The TV movie “Full of Danger and Memory” is a three-part feature film lasting for two and a half hours, it uses fragments from the films “The Unknown Soldier” and “Defenders of the Fatherland”, shot by the cameramen who died in the Great Patriotic War.

The initial part of the film is similar to the initial part of the writer’s screenplay “Only for One Hour”: The time of the beginning of the war is shown exactly in the same way as depicted in A. Eniki’s screenplay: “Summer. Haymaking. Rye is already ripening. The high, clear sky. A lonely lark is chirping over the fields. After some time, its singing slowly turns into a melody” [5, p. 1]. It shows how Maryam abystai is waiting impatiently for her sons, especially for her son Gumer, drafted into the army on the eve of the war, she had no news of him for a long time and the news that came were about the beginning of the Great Patriotic War. The image of Maryam abystai in the literary work is replaced by the image of Auntie Maryam in the feature film. It should be noted that the address “abystai” has always been considered a sign of respect and reverence. In the screenplay, A. Eniki describes it in this way: “Maryam abystai (that is the name of the old woman) shudders” [5, p. 2]. In a story, written in Soviet times, A. Eniki preserves this address – “abystai”, to emphasize that respect for a woman in a Tatar family is a long–standing tradition. In our opinion, the renaming of “abystai” to “auntie” seems to be a departure from the original image created by A. Eniki and even from the idea of the film.

In the feature film, it is precisely the same kind of rural life that attracts attention as in the screenplay by A. Eniki: “The village is quiet, empty, not a single person is seen on the street. Everyone is at work. Somewhere in the distance, an occasional sound of a mower is clearly heard” [5, p. 1]. However, Galimdzhan abyi’s (Uncle Galimdzhan) house, located on the edge of the village, is very different from what A. Eniki describes in his screenplay. The image of a large, spacious house in the film, with landscaped gates, fences and outbuildings, takes the viewer away from the way the village looked during the Great Patriotic War. In A. Eniki’s screenplay, the house looks as follows: “In the window of a small house on the outskirts of the village, the shadow of an old woman is seen. She quietly looks out into the open fields. A couple of kilometres from the village, a rural road runs along the ridge. There is a small red brick station, standing under the shelter of old lime trees, and some buildings painted yellow...” [5, p. 1].

In A. Zaripov’s film about the tragedies of the Great Patriotic War, the use of fragments from real historical footage adds credibility to the film, unlike the screen version of 2024 “The 823rd Kilometer”, which lacks documentary footage.

In A. Eniki’s stories about the war, the topoi, denoting such literary places as a train, railway, and station, play an important role. For A. Zaripov, it is the way to retain the meaning, conveyed by the author through a chronotope, so his time and place often change. In the film “Full of Danger and Memory”, the perceptual chronotope intersects with the conceptual chronotope (it turns out that Gumer is expected in his native village, that he, surrounded by enemies, has survived on the battlefield, and that he has a son who is the family successor). This episode expands the mental layer, conveying the idea of the film to the reader through various images. In the feature film, the historical time of the beginning of the war, summer, changes several times. Gumer’s departure is symbolized through the image of autumn, Gumer’s return happens in early spring, the arrival of the death notification is the alternation of autumn and winter. In this place, it should be said: on the outskirts of the village Verkhniye Kargaly, where A. Eniki was born, there was also a railway track and a station, located a little farther away. Not far from the village of Davlekanovo, where A. Eniki grew up, there was the Buzdyak railway station as well. Therefore, this literary place is often found in the writer’s works and it has a symbolic meaning. The image of the echelon in the film remains the same as it is described in A. Eniki’s works. In the screenplay “Only for One Hour”, the image of the train looks like this: “There is a long train in front of him. Along the road, soldiers walk back and forth or gather in one place and talk. The train is to start moving soon – the locomotive is already coming to life releasing white fumes. Gumer, accompanied by his parents, approaches his carriage” [5, p. 19].

The story "Only for One Hour", according to the writer's own words, was written in connection with his memories of Uncle Nigmatulla. In his memoirs "Songy kitap" ("The Last Book") (1987), the writer describes the event, which forms the basis of the plot in the story "Only for One Hour", as follows: "probably in the dark autumn of the seventeenth year, trains with soldiers returning from the front began to pass right through our village. Allegedly, from one of these echelons, Tatar soldiers shouted: 'Nigmatullah from your village is coming back! In the rear echelon, he told me to tell you!' Someone heard this and ran over to our grandmothers. Of course, at first, they were struck by the suddenness of the news, then, they got to their feet with undisguised joy. They immediately harnessed a horse belonging to one of their close relatives (Rakhmatullah-abyi's, apparently) and rode to Buzdyak (at that time the trains did not stop at Kargaly); they quickly began to heat the bathhouse and slaughtered sheep. But that day, when it finally got dark, the sweating horse returned with no one in the carriage... Hope is something amazing, stubborn! The next day, on the third, and on the fourth, they rode horses to Buzdyak, and the trains continued to pass, but there was no Nigmatulla! Those who were at home felt disappointed, confused, destitute, blue and waited for a week, two weeks, even a month, and then gradually they lost all hope, thinking that one of them had misunderstood it. Our grandmother sat for a long time praying, and Medina quietly shed bitter tears over the cauldron..." [8, pp. 34–35]. This amazing event prompted the writer to write the story "Only for One Hour" in 1944, and later the screenplay of the same name. This was the writer's own experience, compiled from the biographies of the people he knew well, his relatives. A. Zaripov summarized the features inherent in the prototypes of Uncle Nigmatulla – Gumer in the story "Only for One Hour", Batyrzhan in the story "Looking at the Mountains", Khakim in "The Hospitable Enemy", Khasan in "Mother and Daughter".

Mothers' longing for their sons is described in the same way as in A. Eniki's story. The film shows a mother who does not move the objects belonging to her youngest son and does not let others meddle with her son's favorite tool, the scythe. Special attention should be paid to the acting of Firdaus Khairullina, the Honoured Artist of Russia, People's Artist of Tatarstan, who recreates the image of Aunt Maryam. The timbre of her voice, her manner of behavior, the skillful transmission of complex emotions of the actress are generally in line with the image of Maryam abystai created by A. Eniki. However, the character of the People's Artist of Russia and Tatarstan Azgar Shakirov, Uncle Galimdzhan, does not match the image of Uncle Galimdzhan by A. Eniki. In the screenplay "Only for One Hour", Galimdzhan abyi is a character who comforts his loved ones with his patience, seriousness, and modesty. It should also be mentioned here that A. Eniki copied the image of Uncle Galimdzhan from his grandfather who belonged to the Mirza family. Through the image of Galimdzhan abzyi, the writer conveys his thoughts, urging the reader to be calm, patient, not to give up under any unforeseen circumstances. In A. Shakirov's interpretation, Galimdzhan abyi flies into rage, has a quick temper, and sometimes jokes. Nevertheless, it cannot be said that A. Zaripov's Galimdzhan abyy is unsuccessful, it is just that other functions are assigned to him. This is the image of a father who feels responsible for his family, and a father who sent his four sons to war. In the film, the character of Old Man Lukman (Lukman kart) takes over the image of Uncle Galimdzhan. The Old Man Lukman comes from A. Eniki's story "Looking at the Mountains", he tends to represent the archetype of the aksakal. In the writer's work the archetype of the aksakal is an image that cares about the future of the family (for example, Minibai - an old man in the "Untold Will"). In the film, Lukman has the features of Badretdin's grandfather from the writer's short story "Beauty". The sick Old Man Lukman is laconic, his delusions, in fact, are a premonition of tragedy. For example, A. Zaripov uses Lukman to tell that Gumer will not return, and he is the one who reminds Gumer of the need to leave offspring upon his return. Vasil, brought by Galya-Galiya, also meets Old Lukman at the gate. This is A. Zaripov's creative find, because one of the motifs of A. Eniki's work is the idea of tribes and clans' continuity. The family progenitors in A. Eniki's works are laconic, deep-thinking, noble Tatar men. A. Zaripov based the film on one of the key ideas that A. Eniki wanted to embody in his work.

The characters – the Old Man Lukman, Vasily, Talip, Sharifulla – help to reveal the idea expressed by the main character. The choice of the character's name, Gumer, is not accidental, since it is clear that the film is based on the writer's story and his screenplay "Only for One Hour". The image of Gumer, in the script by Akhtyam Zaripov, is the merit of the young actor Fanis

Ziganshin (Dzhihansha), the Honoured Artist of Russia and Tatarstan. It is worth noting that F. Ziganshin lovingly portrays the characters of A. Eniki, constantly participating in recordings of his stories in audio format. The character of F. Ziganshin is conceived as a young soldier who selflessly loves his Homeland, is loyal to his native land to the end. A. Zaripov delivers the idea of patriotism with the help of Gumer. Gumer, unlike Vasily's character, is not afraid of harsh conditions, unlike Talib, is not short-tempered, does not succumb to temptation. When he comes to Galya's house, having bandaged his wound, he soon hurries back to the platoon. F. Ziganshin managed to subtly and unobtrusively show the relationship between the mother and her child. Sometimes the naive-sounding lines of the character, his confusion in difficult situations are authentically transmitted by the talented actor.

In A. Zaripov's feature film, A. Eniki's thoughts are successfully disclosed through the image of Sharifulla performed by Ildus Akhmetzyanov, the Honoured Artist of Russia, People's Artist of Tatarstan. The director gives Sharifulla the cigarette case left by Gumer. In this place, the tragedy of Aunt Maryam, Uncle Galimdzhan, Sharifulla, their daughter-in-law Kamila, who look at the cigarette case as their last hope, is deeply conveyed. Sharifullah's alcohol addiction is overlaid with the pain and anguish of the Tatar husband, the viewers are impressed by Ildus Akhmetzyanov's brilliant performance.

The image of Vasily, which enables the director to reveal the essence of Gumer's nature, is different. He does not lose face in front of his enemies, talks to them naturally and easily. However, Vasily is afraid of persecution on the part of special services, so the film, unlike the plot of the story, introduces the problem of desertion from the front.

In the second episode of the film, A. Zaripov uses almost the full story of "The Hospitable Enemy". All the plot elements and dialogues, described in A. Eniki's story, are found in the feature film in the same version, moreover, they are developed and expanded. To increase the credibility of the viewer in the film, it would seem more convincing to show an enemy officer speaking not Tatar, but German, with a Russian-speaking translator, at least with a Russian accent, and to provide the translation into Tatar using subtitles and voiceover. After all, an enemy officer speaking Tatar leaves room for the viewer to perceive the enemy officer as a Tatar man who betrayed his country.

The character of Talip is also different from the character in the story, in fact, he is a generalized image of a soldier who dies because of his rage and intolerance. However, A. Eniki and A. Zaripov skillfully use this image to convey the main idea.

Thus, Gumer turns out to be braver and wiser than other young men. He is loyal to his friends. Apparently, he told Galiya about them, so the woman named Gumer's son Vasil. This motif is taken from the story "Looking at the Mountains", but in a changed and developed form. A. Zaripov skillfully uses the image of Lukman kart and through the image of the old man conveys the idea of how important it is to leave offspring. The story "Looking at the Mountains" tells about the return of Batyrzhan's three-year-old son, a grandson of Miller Lukman Babai. A. Eniki's idea that "life doesn't end, it goes on, it goes on" is developed in the feature film [9, p. 105].

Among the supporting characters in the film, the images of Zagida and Galya-Galiya stand out. Zagida has the same traits of character as in the story "Only for One Hour". The characters of the Honoured and People's Artist of Tatarstan Zulfiya Valeeva-Latipova as Galya-Galiya, and the People's Artist of Tatarstan Khalima Iskandarova as grandmother, movingly represent the fate of the women who find themselves surrounded by enemies. On the one hand, Galiya's ardent feelings for Gumer may raise the viewer's questions. For a Tatar guy, such a phenomenon is alien. F. Ziganshin is very true to life when conveying his feelings. The character of Z. Valeeva also rises above debauchery. The enemy's cruel treatment of families, the humiliation of women - A. Zaripov makes the character of Z. Valeeva and the character of Kh. Iskanderova experience this pain. Everything is clear, simple, natural, and understandable. The viewer may have a feeling that this Gumer is different from the man in A. Eniki's work. Does Gumer betray Zagida? But A. Zaripov holds the image of Galya responsible for posterity: "I will either be raped by enemies today or tomorrow anyway, make love with me, Tatar guy!" she says. After the murder of her father, mother and sister, a 17-year-old Russian girl, who falls victim to enemies, sobs on her grandmother's lap. A. Zaripov develops the ideas of A. Eniki reflected in his stories about the war: life is stronger than death, leaving offspring defeats death. Consequently, the creators, portraying a person in unexpected acute situations, solve a

universal philosophical problem at the point of national generalization. The news of Gumer's death, brought by the daughter-in-law, Kamila, played by Anisa Sabirova, the Honoured Artist of Tatarstan, is in fact a representation of the motif from A. Eniki's story "Mother and Daughter". Like Rakhilya, Kamila tries to hide the news of the child's death from his mother. A. Zaripov developed A. Eniki's ideas. In war conditions, it is quite natural to entrust a Russian girl with the duty of raising Tatar offspring, for a Tatar person to suffer from infirmity and to take up drinking vodka, not daring to tell the mother about their son's death. It is national values that act as life values at the moment of death. Gumer gave Galya a Tatar name, imperceptibly bequeathing to continue the Tatar family. In turn, Lukman kart accepted Galiya's child as the progenitor of the family. Consequently, A. Zaripov remains faithful to the philosophy of national existence proposed by A. Eniki.

In the film, Iltazar Mukhammetgaliyev brilliantly plays the part of an enemy officer in the same way as it is depicted in the text by A. Eniki, 'with a dead face, with an insidious air", and the character's speech sounds dry and very natural. In general, a demonstration of how Soviet soldiers end up in enemy hands is achieved in the film through the mastery of acting, lighting, and scenery.

The director's idea coincides with the writer's idea. "A. Eniki puts human psychology at the center of certain unforeseen situations describing his characters' behavior and through them makes an attempt to highlight the universal values inherent in humanity" [9, p. 158]. In A. Eniki's stories, A. Zaripov puts forward the idea of great spirituality and humanity of a person, A. Zaripov and A. Eniki's contemporaries identify Family, Continuation of the Family Line, and Love as life values.

Compositionally, the interweaving of stories is well organized in the film. Stylistically, the accuracy of A. Eniki's works greatly simplifies their performance on stage. This is evidenced by the productions, based on A. Eniki stories, currently staged in the Tatar theatres. Thus, in the repertoire of the G. Kamal Tatar State Academic Theatre, there is a play, based on A. Eniki's story "Reshe" ("The Haze"), of the same name (directed and staged by Aidar Zyabbarov). In addition to this story, the motifs of "Only for One Hour" are used. This story is also quite successfully integrated into the structure of the performance: the touring artists, depicted in the story "The Haze" stage this particular work of the writer. The premiere of the play "The Motherland Will Not Forget You!" took place at the K. Tinchurin Tatar State Theatre of Drama and Comedy. Directed by Zulfat Zakirov and staged by Shamil Farkhutdinov, it is based on the short stories "The Child", "Who Sang?", and "Mother and Daughter". The Almetyevsk State Tatar Drama Theatre's play "The Ship of Life" (directed by Guzel Akberdina, staged by Farida Ismagilova) is based on the writer's short stories "The Joke", "Tranquility", "Night Drops", "Beauty", "One Word", and "The Seller of Tangerines". Thus, in recent years, attempts have been made to combine the stories of A. Eniki into a single whole and assemble them into a single compositional structure, which, one might say, began with the film "Full of Danger and Memory" by the Honoured Artist of Tatarstan Akhtyam Zaripov.

Main results

The prose of Amirkhan Eniki was first presented to the audience as a feature film "Full of Danger and Memory" in 2000–2001. The film devoted to the Great Patriotic War includes three short stories by A. Eniki, written in the period of 1944–1948 – "Only for One Hour", "The Hospitable Enemy", and "Looking at the Mountains". At one time, the writer, who had a degree in psychotechnics, was familiar with cinema. In 1970, the writer presented his "Only for One Hour" screenplay to "Azat Khatyn" ("A Free Woman") magazine.

A. Zaripov developes A. Eniki's ideas, represented in his stories about the war. He argues that life is stronger than death, highlights Family, Continuation of the Family Line, and Love as values of national existence. The best cast of the G. Kamal Tatar State Academic Theatre takes part in the television film: F. Khairullina, Kh. Iskandarova, A. Shakirov, I. Akhmetzyanov, I. Mukhametgaleev, F. Ziganshin and others.

Conclusion

The appearance of A. Eniki's works in Tatar cinema is due to the need to translate classical texts into the language of cinematography. The prose of Amirkhan Eniki is a complex, original material for translation into cinematographical language. Directors and stage designers should thoroughly study the work and biography of A. Eniki before setting about the work of transferring the writer's stories to the cinema screen. When working on a feature film, it is necessary to preserve the

language, style, ideological and aesthetic features of the writer's works. By creating his film "Full of Danger and Memory", A. Zaripov has shown an excellent example of the way A. Eniki's works can reach a vast public through the art of cinema. The director managed to successfully present the national philosophy of being, which A. Eniki wanted to embody.

The article was written and published with the financial support of the Russian Science Foundation and the Government of the Republic of Tatarstan within the framework of the scientific project "Conducting fundamental scientific research and exploratory scientific research by small individual scientific groups" (regional competition). No. 24-28-20211

References

1. Gainullina, G. R. (2023). *Proizvedeniya A. Eniki na stsene tatarskogo teatra* [Works by A. Eniki on the Stage of the Tatar Theater]. Tatarica. No. 1(20), pp. 126–148. (In Russian)

2. Khəirullina, I. (2024). *823-yi kilometr: "Esli by Amirkhan aga posmotrel ehtot fil'm, on by vyrazil pretenziyu..."* [The 823rd Kilometer: "If Amir Khan Aga Had Seen This Film, He Would Have Expressed a Complaint..."]. Intertat, 24.02.2024. URL: https://intertat.tatar/news/823nce-kilometr-agar-da-bu-filmny-amirxan-aga-karasa-ul-dagva-belderer-ide-5864448 (accessed: 20.09.2025). (In Russian)

3. Khabutdinov, A., Khabutdinova, M. (2025). *Voennye dnevniki tatarskikh pisatelei: put' k chitatelyu skvoz' ramki tsenzury* [War Diaries of Tatar Writers: The Path to the Reader through Censorship]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No 2 (80), pp. 204–211. DOI: 10.26907/2782-4756-2025-80-2-204-21. (In Russian)

4. Aksoi, G. G., Khabutdinova, M. M. (2022). *Tatarskii teleteatr v zerkale obshchestvennogo mneniya* [Tatar Television Theatre in the Mirror of Public Opinion]. Tatarica. No. 18(1), pp. 97–115. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2022-18-1-97-115. (In Russian)

5. Arkhiv N M RT KP-18968-27 (1970) *Rukopis' A. Eniki. Tol'ko na odin chas: kinostsenarii* [A. Eniki's Manuscript. Only for One Hour Just: A Film Script]. 23 p. (In Russian)

6. Galimullin, F. G. (2012). *Problema otrazheniya russko-tatarskikh literaturnykh vzaimodeistvii v periodike 1920–1930-kh godov* [The Issue of Reflecting Russian-Tatar Literary Interactions in Periodicals of the 1920–1930s]. Philology and Culture. Filolgiya i kul'tura. No. 2(28), pp. 196–198. (In Russian)

7. Eniki, A. (1970). *Tol'ko na odin chas: kinostsenarii* [Only for One Hour: A Film Script]. Svobodnaya zhenshchina. No. 5, pp. 12–15. (In Russian)

8. Eniki, A. (1987). *Poslednyaya kniga. Vospominaniya* [The Last Book. Memories]. 504 p. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

9. Eniki, A. (2019). *Proizvedeniya: v 3-kh tomakh* [Works: In 3 Volumes]. Amirkhan Eniki (sost. G. R. Gainullina). Pp. 82–105. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

10. Zagidullina, D. F. (2015). *Tatarskaya literatura 1960–1980kh godov: ploshchadka dlya obnovlenii i avngardnye poiski: monografiya* [Tatar Literature of the 1960s–1980s: A Platform for Renewal and Avant-garde Searches: A Monograph]. D. F. Zagidullina. 383 p. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

ӘМИРХАН ЕНИКИ ӘСӘРЛӘРЕ КИНО СӘНГАТЕНДӘ («ХӘТӘР ҺӘМ ХӘТЕР» ТЕЛЕФИЛЬМЫ МИСАЛЫНДА)

Светлана Фәһим кызы Мөхәммәдиева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
gsf16@mail.ru.

Гөлфия Расил кызы Гайнуллина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
gulfiarasilevna@mail.ru.

Мәкаләдә Татарстанның халык язучысы, Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге иясе Әмирхан Еники (1900-2000) әсәрләренең татар укучысына кино сәнгате аша ирешү үзенчәлекләре өйрәнелә. Әдипнең прозасы кино сәнгатен сөючеләргә ике тапкыр тәкъдим ителде. Ә. Еники прозасына тәүге тапкыр режиссер Әхтәм Зарипов мөрәҗәгать итә. 2000-2001 нче еллар арасында «Илһамият» киностудиясендә «Хәтәр һәм хәтер» телевизион фильмы дөньяга

чыгарыла, режиссер һәм инсценировка авторы Ә. Зарипов тарафыннан язучының «Бер генә сәгатькә» (1944), «Кунакчыл дошман» (1945), «Тауларга карап» (1948) хикәяләре кино теленә күчерелә. 2024 нче елда Әмирхан Еникинең «Матурлык», «Бер генә сәгатькә», «Кем җырлады?» хикәяләрендәге мотивлар нигезендә «823 нче километр» исемле кинофильм (сценарий авторы Валерия Байкеева, режиссерлары Ирек Хафизов, Әмир Галиәскәров) төшерелә.

Фәнни мәкаләдә бәяләү объекты – Әхтәм Зарипов тарафыннан эшләнгән «Хәтәр һәм хәтер» телевизион фильмы һәм Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә» исемле киносценарие. Тикшерү предметы булып язучы һәм режиссер тәкъдим иткән текстларның идея-эстетик сыйфатлары, сәхнәләштерү үзенчәлекләре, әсәрләрдәге тирән фәлсәфи-әхлакый фикерләрнең тамашачыга җиткерелү алымнары тора. Шулай ук телефильмда төп һәм аларны ачарга ярдәм иткән икенчел дәрәҗәдәге персонажларны башкарган актерлар, аларның осталыгы мәсьәләләре дә гыйльми язманың тикшерү предметын һәм яңалыгын билгели.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, мәдәният, Әмирхан Еники, Әхтәм Зарипов, хикәя, телевизион фильм

Сылтама өчен: Мөхәммәдиева С.Ф., Гайнуллина Г.Р. Әмирхан Еники әсәрләре кино сәнгатендә («Хәтәр һәм хәтер» телефильмы мисалында) // Tatarica. 2025. № 1 (24). 96–109 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-24-1-96-109

Кереш

Татар әдәбияты классигы Әмирхан Еники иҗаты һәрдаим әдәбият һәм сәнгать әһелләренең игътибарын җәлеп итә. Язучының күп кенә әсәрләре бүгенге көндә театр һәм кино сәнгатендә уйнала. Әдип иҗатының театр сәнгате теленә күчерелүе, аерым алганда, соңгы дүрт дистә ел эчендә Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры, К. Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театры, Әлмәт Татар дәүләт драма театры, Казан федераль университетының «Мизгел» студентлар театрында сәхнәләштерелүе әдәбият галимнәре тарафыннан бәяләнә килә [1]. Язучының әсәрләре Г. Кариев исемендәге Казан Татар дәүләт яшь тамашачы театрында да сәхнәләштерелде. 2024 нче елда язучының «Әйтелмәгән васыять» хикәясе мотивларын файдаланып, «Матурлык» спектакле (режиссер Егор Чернышев, инсценировка авторы Булат Минкин) тәкъдим ителә. 2025 нче елның ноябрендә шушы ук театр сәхнәсендә язучының «Гөләндәм туташ хатирәсе» әсәре мотивлары нигезендә шул исемдәге спектакль (режиссер Виктория Печерникова, инсценировка авторы Айдар Әхмәдиев) куела.

Театр белән кардәш кино һәм телевизион фильмнар сәнгате аша иҗатны пропагандалау мөмкинлеге шактый киң. Әдәбият галиме, филология фәннәре докторы, профессор Ф.Г. Галимуллин «Әмирхан Еники әсәрләренең һәрберсе – үзе бер нәфис фильм», – дип әйтә [2]. XXI гасыр башында Ә. Еники прозасы кино сәнгатенә дә үтеп керә. 2000-2001 нче елларда «Илһамият» киностудиясе Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә», «Кунакчыл домшан», «Тауларга карап» хикәяләре мотивлары нигезендә режиссер һәм инсценировка авторы Әхтәм Зарипов тарафыннан эшләнгән телевизион нәфис фильмны тәкъдим итә. Әйтергә кирәк, бу фильмда Ә. Еникинең «Ана һәм кыз» хикәясеннән һәм «Без дә солдатлар идек» дип исемләнгән автобиографик повестеннан алынган мотивлар тоемлана.

Язучының әсәрләре сәхнәләштерү, фильм итеп төшерү өчен шактый катлаулы икәнен дә билгеләп үтү зарур. Бүгенге көндә Ә. Еникинең Бөек Ватан сугышы (1941-1945) темасына караган прозасының үзенчәлекләре, татар кино сәнгате үсешендә Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Әхтәм Зариповның (1935-1924) роле, әдәбият галиме Миләүшә Хәбетдинованың яңа фикер-карашлары, хезмәтләре игътибарга лаек [3; 4]. Галимә ассызыклаганча, Ә. Еники иҗатында «психологизм бик көчле, шуңа күрә, драматик яссылыкка чыгару өчен, режиссер һәм сценарист тарафыннан бик күп хезмәт сорала» [2]. 2024 нче елда Әмирхан Еникинең «Матурлык», «Бер генә сәгатькә», «Кем җырлады?» хикәяләрендәге мотивлар нигезендә «823 нче километр» исемле кинофильм (сценарий авторы Валерия Байкеева, режиссерлары Ирек Хафизов, Әмир Галиәскәров) тәкъдим ителә. Әмма фильм әдәбият галимнәре тарафыннан шактый тәнкыйтьләнә, Ә. Еники әсәрләренә хас булган стиль җуелган, дигән карашлар җиткерелә [2].

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Фәнни тикшеренү материалы буларак Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә» (1944), «Кунакчыл дошман» (1945), «Тауларга карап» (1948) хикәяләре һәм алар нигезендә эшләнгән «Хәтәр һәм хәтер» телевизион нәфис фильмы (сценарий авторы һәм режиссер Әхтәм Зарипов), Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә» киносценарие [5] алынды.

Тикшеренү методлары һәм принциплары гыйльми эзләнүнең максатына һәм өйрәнү объектына нигезләнеп сайланылды. Әдәби иҗатны, әсәрне шәрехләү һәм анализлауның мәдәни-тарихи, чагыштырма-тарихи методлары файдаланылды.

Фикер алышу

Кино сәнгате теленә Ә. Еникинең башлыча Бөек Ватан сугышы елларында һәм аннан соң сугыш темасына мөнәсәбәтле әсәрләре күчерелә. Әйтергә кирәк, сәнгатьнең бу төре Ә. Еникигә якын, чөнки 20-30 нчы елларда татар язучыларының Мәскәү киностудиясе белән хезмәттәшлек иткәнлеге мәгълүм [7]. Әдипнең 1931-1937 нче елларда Казанда Хезмәтне фәнни оештыру институтында психотехник белгечлеге алуы, 1935-1936 нчы еллар аралыгында кинофиксация трестында инструктор булып хезмәт куюы һәм 1936-1937 нче елларда Бакуда «Азеркино» киностудиясендә районнан махсус җибәрелгән вәкил булып торуы мәгълүм. Язучының «Бер генә сәгатькә» (1944) хикәясе буенча киносценарий эшләп [5], 1970 нче елда дөньяга чыгаруы да игътибарга лаек [7, б. 12-14].

М. Хәбетдинова Ә. Еники иҗатында Бөек Ватан сугышы темасы чагылышын аерым игътибарга алып өйрәнә: «1972 нче елда «Фронт көндәлекләре» исеме астында Ә. Еникинең «Без дә солдатлар идек» дип аталган автобиографик повесте дөнья күрә» [3, б. 207]. Галимә язучының сугыш елларында язылган «Фронт көндәлекләре»нең «Казан утлары» журналына 1994 нче елда үзгәртелгән вариантта тәкъдим ителүен ассызыклый, кульязма белән журнал вариантын чагыштырып, этрафлы бәя бирә [3, б. 204-211].

Әдипнең 1944-1948 нче елларда язылган өч хикәясе («Бер генә сәгатькә», «Кунакчыл дошман», «Тауларга карап») 2000-2001 нче елларда эшләнгән «Хәтәр һәм хәтер» телевизион фильмының нигезенә ята һәм 1944-1964 еллар аралыгында язылган хикәяләре («Бер генә сәгатькә», «Кем җырлады?», «Матурлык») 2024 нче елны дөньяга чыгарылган «823 нче километр» кинофильмының төп эчтәлеген тәшкил итә.

«Хәтәр һәм хәтер» телефильмы – ике сәгать ярымлык өч серияле нәфис фильм. Бирелә Бөек Ватан сугышында һәлак булган кинооператорлар төшергән «Билгесез солдат» һәм «Ватан сакчылары» фильмнарыннан фрагментлар файдаланылган.

Фильмның башлам өлеше язучының «Бер генә сәгатькә» киносценариеның башлам өлешенә тәңгәл. Сугыш башланган вакыт сурәте нәкъ Ә. Еникидәгечә тәкъдим ителә: «Җәй. Печән өсте. Инде арыш та өлгереп килә. Биек, аяз күк. Кырлар өстендә ялгыз тургай талпынып сайрый. Бераздан аның сайравы әкрен генә моңлы бер көйгә әверелеп ишетелә башлый» [5, б. 1]. Мәрьям абыстайның улларын зарыгып көтүе, бигрәк тә сугыш башланыр алдыннан гына армия сафларына алынып, әлегә хәбәре булмаган Гомәр улы турында борчылуы һәм Бөек Ватан сугышы башлануы хакындагы хәбәр килүе күрсәтелә. Әсәрдәге Мәрьям абыстай образына нәфис фильмда Мәрьям түти дигән үзгәреш кертелгән. Татарда «абыстай» дип эндәшү элек-электән олылау, ихтирам билгесе дә булып саналганлыгын искәртеп үтик. Киносценарийда Ә. Еники болай тасвирлый: «Мәрьям абыстай (карчыкның исеме шулай) сискәнеп-селкенеп куя» [5, б. 2]. Ә. Еникинең совет чорында язылган хикәядә абыстай дип эндәшүне калдыруы – татар гаиләсендә хатын-кызга ихтирамлы мөнәсәбәтнең борынгыдан килгән гадәт булуын ассызыклавы ул. Безнең карашка, «түти» дип үзгәртү Ә. Еники өслүбеннән, хәтта фильмның фикер җебеннән беркадәр читенү кебек тоела.

Нәфис фильмда игътибарны авыл тормышының нәкъ Ә. Еники киносценариендагыча бирелүе җәлеп итә: «Авыл тын, буш, урамында бер кеше заты күренми. Яше-карты барсы да эштә. Каяндыр ерактан печән чапкычның такылдавы тонык кына ишетелеп куйгалый» [5, б. 1]. Ләкин Галимҗан абзыйның авыл читендәге өе Ә. Еники сурәтләгән өйдән бик аерыла. Фильмдагы зур, иркен өй сурәте, төзек капка-койма, каралты-кура Бөек Ватан сугышы чоры авылы күренешеннән алып китә. Ә. Еники тәкъдим иткән киносценарийда өй сурәте мондый: «Авыл читендәге кечкенә өйнең тәрәзәсендә карчык шәүләсе күренә. Ул тын гына ачык кырга карап тора. Каршыда, авылдан бер-ике чакрым читтә, сырт буйлап авыл юлы уза. Аның карт юкәләр ышыгында

утырган кечкенә кызыл кирпеч станциясе һәм сарыга буялган каралтылары күренә...» [5, б. 1].

Ә. Зарипов тәкъдим иткән Бөек Ватан сугышы фаҗигаләре турындагы фильмда реаль тарихи кадрлардан фрагментларның әледән-әле кабатланып торуы фильмның ышандыру көчен арттыра. Мисалга, 2024 нче елгы «823 нче километр» фильмына документаль кадрларны файдалану җитенкерәми.

Ә. Еникинең сугыш турындагы хикәяләрендә поезд, тимер юл, станция кебек әдәби урынны билгеләүче топослар әһәмиятле роль уйный. Ә. Зарипов биредә язучы өчен әһәмиятле булган хронотоп аша мәгънә ирештерү юлын саклый, вакыт та, урын да еш алышынып тора. «Хәтәр һәм хәтер» фильмында перцептуаль хронотоп белән концептуаль хронотоп кисешүе (Гомәрне туган йортында көтүләре, аның сугыш кырында дошман кул астында булып та, исән калуы, аның нәсел дәвамчысы – улы булуы хакында ачыклану) күзәтелә. Бу күренеш уйдырма катламны киңәйтә, фильмның идеясен укучыга төрле образлар аша бирүдә ярдәм итә. Нәфис фильмда сугыш башланган тарихи вакыт – җәй – берничә тапкыр алышына. Гомәрне озату вакыйгасы – көз, Гомәрнең кайтып күренү вакыйгасы – иртә яз, үлем хәбәре килү – көз белән кыш алышыну кебек вакыт образлары аша символлаштырыла. Бу урында әйтергә кирәк: Ә. Еникинең туган авылы Югары Каргалы башында шулай ук поезд юлы үтә һәм авылдан берникадәр югарырак станция урнашкан. Ә. Еники үскән Дәүләкән авылыннан ерак түгел шулай ук Бүздәк тимер юл станциясе бар. Шуңа күрә язучы иҗатында да бу әдәби урын еш очрый һәм символик мәгънәгә ия. Фильмдагы эшелон сурәте дә Ә. Еникинең әсәрләрендәгечә калдырылган. «Бер генә сәгатькә» киносценариенда эшелон сурәте түбәндәгечә: «Аның каршында озын эшелон тора. Юл буенда әрле-бирле солдатлар йөриләр яки бер урында күмәкләшеп, сөйләшеп торалар. Эшелон тиздән кузгалырга тиеш – паровоз инде җанланып, ак төтеннәрен чыгара. Гомәр эти-әнисен ияртеп, үз вагоны янына килә» [5, б. 19].

«Бер генә сәгатькә» хикәясе дә, язучының үз истәлекләренә караганда, аның Нигъмәтулла дәдәкае турындагы хатирәсенә бәйле төстә иҗат ителгән. «Соңгы китап» (1987) мемуарларында «Бер генә сәгатькә» хикәясе сюжетының нигезенә яткан бу вакыйганы язучы болай сурәтли: «Унҗиденче елның кара көзендә булса кирәк, безнең авыл турысыннан фронт ташлап кайтучы солдатлар төялгән эшелоннар үтә башлый. Шундый эшелоннарның берсеннән татар солдатлары: «Сезнең авылныкы Нигъмәтулла кайта-а! Арттагы эшелонда, хәбәр итәргә кушты-ы!» дип кычкырып узганнар, имеш. Кемдер шуны ишетеп, чаба-чаба әбекайларга килеп әйткән икән. Билгеле инде, өйдәгеләр бу яшендәй ялтырап киткән хәбәрдән башта сискәнеп-каушап, аннары чиксез шатланып, дәррәү аякка басканнар. Шунда ук ат җиктереп, якын туганнардан берәүне (Рәхмәтулла абзыйны булса кирәк) Бүздәккә чаптырганнар (ул заманда поездлар Каргалыга туктамыйлар иде), үзләре тиз генә мунча якканнар, тәкә суйганнар. Ләкин ул көнне, тәмам караңгы төшкәч, тирләп беткән ат буш кайткан... Өмет дигәнең гаҗәп нык, үҗәт нәрсә ул! Икенче көнне, өченче, дүртенче көнне дә атны Бүздәккә куалар, эшелоннар да һаман уза торалар, әмма ләкин Нигъмәтуллабыз юк та юк! Өйдәгеләр, бичаралар, аптырап, гаҗиз булып, саргаеп бер атна, ике атна, хәтта бер ай көтеп карыйлар, аннары инде килеп әйтүче ялгыш ишеткәндер дип, акренләп өметләрен өзәләр. Әбекай озак-озак кына намазлык өстендә утыра, ә Мәдинә җиңгәчәй казан янында тавышын чыгармыйча гына ачы яшьләрен коя...» [8, б. 34-35]. Шушы тетрәндергеч вакыйга язучыны 1944 нче елда «Бер генә сәгатькә» хикәясен, соңрак шул исемдәге киносценарийны язарга этәргеч бирә. Бу – язучының тормыш тәҗрибәсе, ул аның яхшы таныш булган кешеләренең – туганнарының биографиясеннән тукылган. Ә. Зарипов Ә. Еникинең Нигъмәтулла дәдәкаеның прототиплары – «Бер генә сәгатькә» хикәясендәге Гомәр, «Тауларга карап» хикәясендәге Батырҗан, «Кунакчыл дошман»дагы Хәким, «Ана һәм кыз»дагы Хәсән образларында бирелгән сыйфатларны төп персонаж Гомәр образында гомумиләштерә.

Ана кешенең улларын сугыштан көтү киеренкелеге шулай ук нәкъ Еникидәгечә сурәтләнә. Фильмда төпчеге кигән, аныкы булган әйберләргә әни кешенең кул да тидертмәве, улының яраткан хезмәт коралы – чалгыга башкаларны якын китермәве күрсәтелә. Мәрьям түти персонажын тудырган Россиянең атказанган, Татарстанның халык артисты Фирдәвес Хәйруллина осталыгы аерым игътибарга лаек. Актрисаның тавыш тембры,

үз-үзен тотышы, катлаулы хис-кичерешләрне үтемле җиткерүе нәкъ менә Ә. Еники иҗат иткән Мәрьям абыстай образына тулаем туры килә. Ләкин Галимҗан абзый образын уйнаган Россиянең һәм Татарстанның халык артисты Әзһәр Шакиров персонажы Ә. Еники иҗат иткән Галимҗан абзый образына тәңгәл түгел. «Бер генә сәгатькә» киносценариенда Галимҗан абзый – сабыр, җитди, басынкы булуы белән якыннарын тынычландыручы персонаж. Бередә шулай ук Ә. Еникинең образны морзалар нәселенә караган бабасыннан алып язуын искәртергә кирәк. Шулай ук әдип Галимҗан абзый образы аша автор фикерен җиткерә, укучыны көтелмәгән шартларда тыныч, сабыр булырга, бирешмәскә өнди. Ә. Шакиров Галимҗан абзый персонажына ярсулык, кызулык, урыны белән шуклык өсти. Шулай да Ә. Зариповның Галимҗан абзый персонажы уңышсыз дип әйтеп булмый, бары тик аңа башка функция йөкләнә. Ул – гаиләсе өчен җаваплылык тоючы ата образы һәм дүрт улын сугышка озаткан ата кешенең гаиләсен ничек якларга белмичә каударлануы табигый, ышандыра. Еникинең Галимҗан абзый образы башкарган вазифаны фильмда Локман карт персонажы үз өстенә ала. Локман карт Ә. Еникинең «Тауларга карап» хикәясеннән алына, ул аксакал архетибына тартым. Мәгълүм булганча, әдипнең иҗатында аксакал архетибы нәселнең киләчәге турында кайгыртучы образ буларак гәүдәләнеш таба («Әйтелмәгән васыять»тә Миңлебай карт). Фильмдагы Локманда әдипнең «Матурлык» хикәясеннән алынган Бәдретдиннең бабасы сыйфатлары да бар. Авыру карт Локман аз сүзле, саташуы – асылда фаҗигане алдан кисәтүе. Мисалга, Гомәрнең кайтмаячагын Ә. Зарипов Локманнан әйттерә, токым калдыру кирәклеген дә Гомәргә, кайткач, бабасы искәртә. Галя – Галия алып кайткан Василны шулай ук капка төбендә Локман карт каршы ала. Бу – Ә. Зариповның табышы, чөнки Ә. Еники иҗатының бер мотивы – кавемнең, нәсел-токымның дәвамчанлыгы турындагы идея. Ә. Еники әсәрләрендәге нәсел дәвамчылары аз сүзле, тирән фикерле, асыл татар ирләре. Ә. Зарипов Ә. Еники үз иҗаты аша үткәрергә теләгән төп идеяләрнең берсен фильмның нигезенә салып җиткерүгә ирешә.

Төп персонаж Гомәрне ачарга Локман карт, Василий, Талип, Шәрифулла персонажлары ярдәм итә. Персонажның исемен Гомәр дип сайлау да ышандыра, чөнки фильмга төп нигез итеп язучының «Бер генә сәгатькә» хикәясе һәм киносценарие алынганлыгы аңлашыла. Әхтәм Зариповның Гомәре – Россиянең һәм Татарстанның атказанган артисты, ул вакытта әле яшь актер Фәнис Җиһаншаның уңышы ул. Әйтергә кирәк, Ф. Җиһанша Ә. Еники персонажларын бүгенгәчә яратып сәхнәләштерә, хикәяләрен аудиоформатта яздыруда даими катнаша. Ф. Җиһаншаның персонажы Ватанын өзелеп сөюче, туган җиренә беткәнче тугры булган яшь солдат буларак уйланылган. Ә. Зарипов ватанпәрвәрлек турындагы фикерләрне һәрдаим Гомәр теле белән әйттерә. Гомәр, Василий персонажыннан аермалы буларак, авыр шартларда куркып калмый, Талиптан аермалы буларак, кызу канлы, васвәсәгә бирелүчән түгел. Галя өенә килгәч тә Гомәр, ярасын бәйләтүгә, взводы янына ашыгуын әйтә. Ф. Җиһанша ана-бала мөнәсәбәтләрен дә нечкә, үтемле итеп тәкъдим итүгә ирешә. Персонажның урыны-урыны белән беркатлы яңгыраган репликалары, катлаулы ситуацияләрдә югалып калуы да талантлы актер тарафыннан үтә дә табигый җиткерелә.

Ә. Еники фикерләрен Ә. Зариповның нәфис фильмында Россиянең атказанган, Татарстанның халык артисты Илдус Әхмәтҗанов башкарган Шәрифулла персонажы уңышлы җиткерә. Гомәр калдырган портсигарны да режиссер Шәрифуллага тоттыра. Бу урында портсигарга соңгы өмет дип сызланып карап торган Мәрьям түти, Галимҗан абзый, Шәрифулла, Камилә килен фаҗигасе гаҗәеп тирән җиткерелә. Шәрифулланың исереклегенә татар иренең әрнүләре, сызланулары салына, Илдус Әхмәтҗановның кабатланмас уйнавы тамашачыны тетрәндерә.

Гомәр образын ачарга ярдәм иткән Василий образы үзгәрәк. Ул дошманнар янында үз дәрәҗәсен югалтмый, алар белән табигый һәм җиңел сөйләшә. Әмма Василий особеслар хөкеменнән куркып кала, шул рәвешле, фильмга, хикәя сюжетыннан аермалы буларак, дезертирлык проблемасы кертелә.

Әйтергә кирәк, Ә. Зарипов бу өлештә «Кунакчыл дошман» хикәясен тулаем диярлек урнаштыра. Ул фильмның икенче сериясе итеп уйланылган. Ә. Еники хикәясендә тасвирланган барлык сюжет элементлары, диалоглар нәфис фильмда шул вариантта тасвирлана һәм үстерелә, киңәйтелә. Фильмда тамашачыны ышандыру көчен арттыру максатыннан дошман

офицерын татар телендә түгел, ә алман телендә сөйләштереп, аның белән рус телле тәрҗемәче булуын, ким дигәндә, рус телендә акцент белән сөйләшкән офицер итеп, ә татар теленә тәрҗемәне субтитрлар ярдәмендә һәм кадр арты тавышы белән җиткерү ышанычлырак булыр иде кебек. Чөнки дошман офицерын татар телендә сөйләштерү тамашачыны дошман офицерын илен саткан татар кешесе буларак кабул итүгә урын калдыра.

Талип персонажы да хикәядәгедән аерыла, асылда ул ярсулыгы, сабырсызлыгы аркасында үзен һәлак иткән солдат образы буларак гомумиләштерелә. Әмма Ә. Еники һәм Ә. Зарипов төп фикерне җиткерүдә бу образны оста файдаланалар.

Шул рәвешле, Гомәр егетләр белән чагыштырганда кыюрак, зирәгрәк булып чыга. Ул үз дусларына тугры. Галиягә алар турында сөйләгән булса кирәк, хатын Гомәрнең улына Васил дип исем бирә. Бу мотив «Тауларга карап» хикәясеннән алына, ләкин үзгәртелә, үстерелә. Ә. Зарипов язучының әлеге әсәрендәге Локман карт образы аша токым калдыру идеясен җиткерә. «Тауларга карап» хикәясендә тегермәнче Локман бабайның оныгы Батырҗанның өч яшьлек улы Газизҗанның кайтарылуы турында әйтелә. Ә. Еникинең: «Тормыш бетми, һаман, һаман дәвам итә», – дигән фикере нәфис фильмда үстерелә [9, б. 105].

Фильмда ярдәмче образлардан Заһидә һәм Галя – Галия образлары үзенчәлекле. Заһидә нәкъ «Бер генә сәгатькә» хикәясендәгечә калдырылган. Галя – Галия персонажын уйнаучы Татарстанның атказанган һәм халык артисты Зөлфия Вәлиева – Латыйпова һәм аның әбисе персонажын уйнаучы Татарстанның халык артисты Халимә Искәндәрова дошманнар чолганышында калган хатын-кызларның язмышын аеруча тетрәндергеч итеп җиткерүгә ирешәләр. Бер яктан, Галиянең Гомәргә ашкынулы-дәртле ташлануы тамашачыда сорау тудырырга мөмкин. Татар егете өчен мондый күренеш ят. Ф. Җиһанша моны да бик табигый җиткерә. З. Вәлиева персонажы да азгынлыктан өстен. Дошманның гаиләләрне вәхшиләрчә кыруын, хатын-кызларны кимсетүен Ә. Зарипов З. Вәлиева персонажының әрнүләренә һәм Х. Искәндәрова персонажының тирән сызлануларына сала. Барысы да Еникичә төгәл, гади, табигый, аңлаешлы. Тамашачыда Ә. Еникинең Гомәре үзгәртелгән дигән фикер туарга да мөмкин. Гомәр Заһидәгә хыянәт итәме? Ләкин Ә. Зарипов Галя – Галия образына нәсел калдыру җаваплылыгын йөкли: «Мине я бүген, я иртәгә барыбер дошманнар көчләячәкләр, ал мине, татар егете!» – ди ул. Әтисе, әнисе, сеңлесе үтерелгәннән соң шашынып калудан олыгайган, дошманнар тарафыннан мәсхәрәләнгән 17 яшьлек рус кызы әбисенең итәгенә ятып өзгәләнә. Ә. Зарипов биредә дә Ә. Еникинең сугыш турындагы хикәяләрендәге идеясен үстерә: яшәү барыбер үлемнән көчлерәк, токым калдыру үлемне җиңә. Димәк, иҗатташлар кешене көтелмәгән кискен ситуацияләрдә сурәтләп, гомумкешелек фәлсәфәсен милли гомумиләштерү ноктасында чишәләр. Бу урында Татарстанның атказанган артисткасы Әнисә Сабирова уйнаган Камилә килен образы аша җиткерелгән Гомәрнең үлеме турындагы хәбәр – асылда Ә. Еникинең «Ана һәм кыз» хикәясеннән алынган мотивның кабатлануы. Рәхилә кебек Камилә дә анага баласының үлеме турындагы хәбәрне ничек тә әйтмәскә тырыша. Ә. Зарипов биредә шулай ук Ә. Еники фикерен үстерә. Сугыш шартларында урыс кызына татар токымын тәрбияләү бурычын йөкләү, татар кешесенең гаҗизлектән аракыга үрелүе һәм бала үлемен анага хәбәр итәргә кыймау – һәммәсе табигый. Үлемгә тиң мизгелдә яшәеш кыйммәтләре буларак нәкъ менә милли кыйммәтләр калка. Гомәр Галяга татар исеме куша, үзе дә сизмәстән татар токымын дәвам итәргә васыять әйтеп калдыра. Үз чиратында Локман карт бу баланы нәсел дәвамчысы итеп кабул итә. Димәк, Ә. Зарипов Ә. Еники тәкъдим иткән милли яшәеш фәлсәфәсенә тугры кала.

Фильмда дошман офицерын Татарстанның атказанган артисты Илтөзәр Мөхәммәтгалиев җиренә җиткереп, ышандырып уйный. Ә. Еники текстындагыча, «үлек битле, мәкерле карашлы», шул ук вакытта салкынлык бөркелеп торган персонажның сөйләме үтә дә табигый. Гомумән, актер уены осталыгы, ут кую, бизәлеш аша фильмда совет солдатларының дошманнар кулында калуы җанлы итеп күрсәтүгә ирешелә.

Режиссер идеясе язучы идеясе белән тәңгәл килә. «Ә. Еники кеше психологиясен, холкын, аның аерым көтелмәгән ситуацияләрдә үзен тотышын сурәтләү үзәгенә куя һәм шулар аша кешелеккә хас универсаль кыйммәтләрне аерып чыгу омтылышы ясый» [9, 158 б.]. Ә. Зарипов Ә. Еники хикәяләрендәге шәхеснең олы җанлылыгы, кешелеклелеге идеясен алга куя,

чордашлар Ә. Зарипов белән Ә. Еники яшәеш кыйммәтләре дип нәсел, дәвам, мәхәббәтне аерып чыгаралар.

Композицион яктан фильмда хикәяләрнең бер-берсенә ялганып китүе шактый уңышлы оештырылган. Фильмда Ә. Еники хикәяләренең стилистик яктан төгәл булуы сәхнәдә бу әсәрләрне бер чылбырга тезеп күрсәтү эшен шактый җайлаштыра. Бу җәһәттән, бүгенге көндә татар театрлары сәхнәләрендә барган Ә. Еники хикәләрендәге мотивлар нигезендә куелган спектакльләр дә шуны дәлилли. Мәсәлән, Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры труппасы репертуарында Ә. Еникинең «Рәшә» повесте буенча шул исемдәге спектакльдә (режиссер һәм инсценировка авторы Айдар Җәббаров) повестьтан тыш «Бер генә сәгатькә» хикәясе мотивлары да кулланыла. Хикәя бу спектакль структурасына шулай ук шактый отышлы кертелгән: «Рәшә» повестенда сурәтләнгән гастрольләрдә йөрүче артистлар язучының нәкъ шушы әсәрен сәхнәләштерә. К. Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театрында «Сезне Ватан онытмас!» спектакле (режиссеры Зөлфәт Закиров, инсценировка авторы Шамил Фәрхетдинов), шулай ук язучының «Бала», «Кем җырлады?», «Ана һәм кыз» хикәяләре нигезендә эшләнгән. Әлмәт Татар дәүләт драма театрындагы «Тормыш корабы» спектакле (режиссеры Гүзәл Акбердина, инсценировка авторы Фәридә Исмәгыйлева) язучының «Шаяру», «Тынычлану», «Төнге тамчылар», «Матурлык», «Бер сүз», «Мандарин сатучы» хикәяләрен нигез итеп алган. Шул рәвешле, соңгы елларда Ә. Еники хикәяләрен бербөтен күреп, туплап, аларны тулы бер композицион структурага җыю омтылышы Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Әхтәм Зариповның «Хәтәр һәм хәтер» фильмыннан башланган дияргә җирлек бар.

Төп нәтиҗәләр

Әмирхан Еники прозасы татар кино сәнгате аша тәүге тапкыр тамашачыга 2000-2001 нче елларда «Хәтәр һәм хәтер» нәфис фильмы буларак тәкъдим ителә. Бөек Ватан сугышы темасына караган әлеге фильм Ә. Еникинең 1944-1948 еллар аралыгында язылган өч хикәясен – «Бер генә сәгатькә», «Кунакчыл дошман», «Тауларга карап» үз эченә ала. Заманында психехник белгечлеге алган язучыга кино сәнгате таныш өлкә. 1970 нче елда әдип «Бер генә сәгатькә» исемле үзе эшләгән киносценарийны «Азат хатын» журналына тәкъдим итә.

Ә. Зарипов Ә. Еникинең сугыш турындагы хикәяләрендәге идеяләрне үстерә. Яшәүнең үлемнән көчлерәк булуын раслый, милли яшәеш кыйммәтләре буларак нәсел, дәвам, мәхәббәтне аерып чыгара. Телевизион фильмда Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрының иң көчле составы катнаша: Ф. Хәйруллина, Х. Искәндәрова, Ә. Шакиров, И. Әхмәтҗанов, И. Мөхәммәтгалиев, Ф. Җиһанша һ. б. уены фильмның уңышын тәэмин итә.

Йомгак

Татар кино сәнгатендә Ә. Еникинең әсәрләре урын алуы классик текстларны кино сәнгате теленә күчерү ихтыяҗы барлыгы белән билгеләнә. Әмирхан Еники прозасы – кино сәнгатенә күчерү өчен катлаулы, үзенчәлекле материал. Режиссер һәм инсценировка авторлары Ә. Еники иҗатын тулаем өйрәнеп, әдипнең автобиографик повестьларын күздән кичереп, кино сәнгатенә күчерү эшенә алынырга тиеш. Әдипнең хикәяләрен нәфис фильм итеп эшләгәндә язучы әсәрләренең телен, стилен, идея-эстетик үзенчәлекләрен саклау зарур. Ә. Зарипов «Хәтәр һәм хәтер» фильмын эшләп, Ә. Еники әсәрләрен кино сәнгате аша җиткерүнең матур үрнәген күрсәтте. Режиссер Ә. Еники үткәрергә теләгән милли яшәеш фәлсәфәсен уңышлы тәкъдим итүгә ирешә алды.

Статья написана и опубликована при финансовой поддержке РНФ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта «Проведение фундаментальных научных исследований и поисковых научных исследований малыми отдельными научными группами» (региональный конкурс)» № 24-28-20211

Әдәбият

1. *Гайнуллина Г.Р.* Татар театры сәхнәсендә Ә. Еники әсәрләре. Татарика. 2023. Т. 20. №1. Б.126-148.

2. *Хәйруллина И.* 823 нче километр: «Әгәр дә бу фильмны Әмирхан ага караса, ул дәгъва белдерер иде...». Интертат, 24.02.2024. – URL: https://intertat.tatar/news/823nce-kilometr-agar-da-bu-filmny-amirxan-aga-karasa-ul-dagva-belderer-ide-5864448 – мөрәҗәгать итү вакыты: 20.09.2025.

3. *Хабутдинов А., Хабутдинова М.* Военные дневники татарских писателей: путь к читателю сквозь рамки цензуры // Филология и культура.

Philology and Culture. 2025. No 2 (80). С. 204–211. DOI: 10.26907/2782-4756-2025-80-2-204-21

4. *Аксой Г.Г., Хабутдинова М.М.* Татарский телетеатр в зеркале общественного мнения. Tatarica. 2022. 18(1). С. 97-115. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2022-18-1-97-115

5. Архив НМ РТ КП-18968-27 Ә. Еники кулъязмасы. Бер генә сәгатькә: киносценарий. 1970. 23 б.

6. *Галимуллин Ф.Г.* Проблема отражения русско-татарских литературных взаимодействий в периодике 1920-1930-х годов. // Филолгия и культура. 2012. № 2(28). С.196-198.

7. *Еники Ә.* Бер генә сәгатькә: (киносценарий) // Азат хатын. 1970. № 5. Б. 12–15.

8. *Еники Ә.* Соңгы китап. Истәлекләр. Казан: Татар кит. нәшр., 1987. 504 б.

9. *Еники Ә.* Әсәрләр: 3 томда / Әмирхан Еники (төз. Г.Р. Гайнуллина). Казан: Татар кит. нәшр., 2019. Б. 82-105.

10. *Заһидуллина Д.Ф.* 1960-1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр: монография. Казан: Татар кит. нәшр., 2015. 383 б.

РЕЦЕПЦИЯ ПРОЗЫ А. ЕНИКИ В ТАТАРСКОМ КИНЕМАТОГРАФЕ (НА ПРИМЕРЕ ТЕЛЕФИЛЬМА «ХӘТӘР ҺӘМ ХӘТЕР» («ОПАСНОСТЬ И ПАМЯТЬ»))

Светлана Фагимовна Мухаммадиева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
gsf16@mail.ru.

Гульфия Расиловна Гайнуллина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
gulfiarasilevna@mail.ru.

В статье изучаются особеннности экранизации прозы народного писателя Республики Татарстан, лауреата Государственной премии ТАССР им Г. Тукая Амирхана Еники (1909–2000). Первым к ней обратился режиссер Ахтям Зарипов. В 2000–2001 гг. в киностудии «Илһамият» был создан телефильм «Хәтәр һәм хәтер» по мотивам рассказов писателя «Бер генә сәгатькә» («Только на час", 1944), «Кунакчыл дошман» («Гостепреимный враг», 1945), «Тауларга карап» («Вглядываясь в горы», 1948). В 2024 г. по мотивам рассказов Амирхана Еники «Матурлык» («Красота», 1964), «Бер генә сәгатькә» («Только на час», 1944), «Кем җырлады?» («Кто пел?», 1956) был снят полнометражный фильм «823нче километр» («823 км», автор сценария Валерия Байкеева, режиссеры Ирек Хафизов, Амир Галиаскаров). В работе проделан сравнительно-сопоставительный анализ синопсиса Амирхана Еники со сценарием и кинотекстом Ахтяма Зарипова. В ходе исследования выявлены особенности сюжетного параллелизма, художественные средства наглядности и описательности, роль актеров в раскрытии авторского и режиссерского замысла и др.

Ключевые слова: татарская литература, татарская проза, татарское кино, Амирхан Еники, Ахтям Зарипов

Для цитирования: Мухаммадиева С. Ф., Гайнуллина Г. Р. Рецепция прозы А. Еники в татарском кинематографе (на примере телефильма «Хәтәр һәм хәтер» («Опасность и память»)) // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 96–109. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-96-109